

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Ա Մ Ս Ա Թ Ե Ր Թ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՏԱԿԱՆ

Է. ՏԱՐԻ 1905	Տարեկան՝ 15 = 6 ռբլ. = 3 դոլար :	ԱՊՐԻԼ ԹԻՒ 4
-----------------	-------------------------------------	----------------

ԳՐԻԳՐԻ ԽԱՆՔԵՐ

(1350-1425)

Պր. Գրիգոր Խալաթեանցը 1897 թ. «Արարատ»-ի Ապրիլի համարի Յաւելուածի մէջ հրատարակեց Գր. Խալաթեցիի «Յիշատակարան աղէտից» խորագրով պատմական վիպասանութիւնը, եւ այդ առթիւ յիշեալ հեղինակի մինչեւ ցարգ ծանօթ կենսագրութեան եւ գրական վաստակներու քանի մը ցրիւ կէտերը դասաւորեց, Այսուամենայնիւ՝ ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի, դեռ շատ բան կը պակտէր այդ ուսումնասիրութեան՝ ամբողջացած համարելու համար։ Հին գրչագիրներով հետաքրքրուողներու պարտականութիւնն է իրենց իմացածը հրապարակ հանել — ապագային ամփոփ ուսումնասիրութիւն մը կատարելու համար — մեր գրեթէ շատ դեռ անծանօթ գրական հին վաստակաւորներու կենսագրութեանց եւ աշխատութեանց մասին։ Յայտնի է որ այս բանին մեծապէս կ'օգնեն գրչագիրներու յիշատակարանները, Այսպիսի յիշատակարան մը գրուեց իմ ուշադրութիւնը, որ գրուած է «հայոց ՊՄԱ ամին» (=1402) գրուած գրչագիր տւեալարանի մը մէջ, Դրոշուած իմ վրայ եղած պարտականութենէն՝ կը փափաքեմ հրապարակ հանել զայն իմ եզրակացութիւններով։

Այս աւետարանն այժմ կը պատկանի Ալաշկերտ գաւառի Աշխալի գիւղացի Խալաթեան վարդանի որդի Մանուկին, թէեւ առաջ ուրիշի մը ստացուածքն էր։ Աւետարանը արտաքուստ ոեւէ գեղեցկութիւն չունի։ Տեսած ժամանակս կողքերու արծաթեայ նկարէն ծածքը չունէր (զոր կը հաստատէ պ. Ս. Հայկունին, «Քաղերեսանդ», էջ 230, որ նոյն այդ աւետարանն է) . այդ ծածքի հետքն անգամ չկայ, եւ ցուցեք նաև ունեցած ալ չէ։ Պ. Ս. Հայկունին շփոթած է «Դաւթի» կոչուած

Մեսրոպեան տառերով աւետարանի հետ (Է-Ը. դար) : որ արծաթագատ է, եւ կը գտնուի Թօփրադ-դալէցի Դաւիթի Կաթապետի քով :

Մեր յիշած աւետարանը (Վարդանի Մանուկի) հետեւեալ հանգամանքներն ունի. — կազմը՝ տախտակեայ եւ կաշեպատ. մեծութիւնը 17\10 սնդմ. թուղթը՝ դեղնադոյն եւ ողորկ : գիրը՝ կարմրախառն, մաքուր եւ միջակ. հանգամանք՝ լաւ պահուած գոյնզգոյն եւ մեծ մասամբ մետաքսեայ թաշկինակներով փաթեմ. գրիչը՝ «Ես յետինս բանասիրաց եւ տրուպս կարգաւորաց Գրիգոր պիտակ անուն խնդրողս բանի» : ճեղքը՝ ընդ հովանեաւ ամենամաքուր Ս. Աստուածածնի ի վանս Մատենավանի մերձ Խլաթայ Բզնունեաց դաւառի» : թուական՝ «Գրեցաւ տա ի թուականութեանս հայոց ի ԳՄԱ ամինս (1402) :

Աւետարանը բազմաթիւ գոյնզգոյն թռչնազրերէ եւ լուսանցազարդերէ զատ՝ ունի սկիզբը 23 գրչանկար գոյնզգոյն եւ բաւական աջող նկարներ, առանձին երեսներու վրայ, որոնք առնուած են աւետարանի նիւթերէն : Իսկ այս պատկերներէն յետոյ՝ տասը երեսներու վրայ տասը գոյնզգոյն խորաններ, խորհրդաւոր գոյներով եւ թռչուններով : (Այսպիսի խորաններ կարելի է տեսնել ուրիշ գրչադիր աւետարաններու մէջ ալ, իրենց մանրամասն նկարազրութեամբ եւ մեկնութեամբ, ինչպէս այստեղ ալ կը տեսնուի) : Այստեղ յիշելու կարեւորութիւնն ունին միայն վերոյիշեալ 23 պատկերները, որոնք Գրիգոր զբնի գեղարուեստի գիտութեան արտադրութիւններն են, իսկ խորանները կրնան ընդորինակութիւն համարուիլ : Զպիտի նկարազրեմ պատկերներն ալ առանձին-առանձին, որովհետեւ պ. Ա. Հայկունին գրած է առնոց մասին «Բարգ» : էջ 227-229 : Յիշենք միայն երեքը. — Ա. Դաստարակ մը նստած է, որու առջեւ երկու մանուկներ կանգնած կան, մին իւր ձեռքը դիրք մը բռնած է, որոյ վրայ գրուած է՝ «Մի՛ նախանձիր ընդ չարս», իսկ միւսի ձեռքը կայ ծաղիկ : Բ. Աբրահամ Իսահակը զոհելու վրայ է, խոյն Սաբակայ ծառէն կախուած է : Միւսները՝ աւետումէն սկսած մինչեւ Հոգւոյն Սբբոյ դալուստը, այլեւայլ նկարներ են : Ի՞նչ Դժոխքի պատկերն է :

Խորաններու մեկնութեան կը յաջորդեն չորս աւետարանները, որոնց իւրաքանչիւրի վերջը գրուած են չորս տողով ոտանաւորներ, ընծայուած աւետարանիչներու անուան, այսպէս.

Մասթոսի վերջը

Մաթէոս մարդ անուանեցաւ,
Զի զմարդկութիւն Տոն սկսաւ,
յԱբրահամէ պատմել կարգաւ,
Նւ զոր տրար մինչեւ յարեաւ :

Մարկոսի վերջը

Այս Մարկոսի ասի առիւծ,
Զի սիգած է(1), չէ գծուծ
Երազ որայ ըմբռնարուծ(2)
Այն հարթաբար բանս իւր հծուծ :

(1) Ուրիշ գրչադրի մը մէջ «Զի սիգամեմ է, չէ գծուծ» :

Ղուկասու վերջը

Այս Ղուկասու եղն ասացին,
Որպէս նա ինքն հերկէ զգետին
Կրկին անխոնջ վասն պողին
Այնպէս երկար են բանք սորին :

Յովհանու վերջը

Այս Յովհաննէս արծուանման
Թռեալ մտաւք առնասական
Առ ի պատմել բանիւ մարդկան
Ջանճառ էլցս Կանրական :

Սակէ վերջը գրուած է հետեւեալ ոտանաւորը .

Գովեստ տացուք հաւր անեղին ,
Եւ միածին նորին բանին .
Րամից համայն արարողին
Հոգւոյն սրբոյ զարդարողին .
Ի յախտածէտ անձնէ յետին
Որ սպասաւոր կոչեմ բանին .
Գրիգորիէ տնվարժ անձին,
Թմբեալ մտաւք յախտս կրկին,
Որ ետ ինձ կար տկարս տնձին,
Ու զգիմն ու զնուն հասոյց ի մին,
Րամեալ զրոյրս որ ի միջին
Գիմն առաջին , եւ նուն յետին .
Ինձ երանի հազար ընդ մին
Որ եւ տեսի զաւարտ սորին,
Էն է գիտակ տէրն ամենին
Որ այն գրիչն է առաջին
Որ զքենն եկան յԱրահամին
Ի՛ եհաս յաւարտն որ գրեալ էին,
Քառսուն երկու տար ամենին
Տառս զրեցաւ աստուածային :

Ոտանաւորիս մէջ ընդ մէջ տողերու սկզբնատառերը Գրիգորի եւ ա-
նունը կը կազմեն :

Ասոր կը յաջորդէ բուն յիշատակարանը .

« Փառք ամենաորք երրորդուե հօր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ ,
որոյ շնորհաւքն աւարտեցաւ քահրաշ եւ հոգիազարդ աւետարանս : Զոր
է շողկապեալ երանեալ աւետարանչացն ըստ բազմերանդ գունոց ի մի
տալանանգելով հանճար ... (Այնուհետեւ կը խօսի աւետարաններու
չորս ըլլալու պատճառներուն վրայ, այլեւայլ նմանութիւններ ստաջ
բերելով) : ... Եւ այլ բազում պատճառք են յորս զաղափարին չորեք-
եան աւետարանս որոյ ցանկացող եղեալ երջանիկ քահանայն Կարապետ
անուն, որ միայնացեալ էր յամուսնոյն իւրոյ միսով պատանեկաւ, եւ էր

նա երիտասարդ հասակաւ եւ բարի ընտելեամբ եւ բարուք : Ուստի շարժեալ ի ռէր աստուածային գանձուցս եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս եւ զգանձս անկողողպտելի ի վայելումն անձին իւրոյ եւ զեւ ռարոյս պատանեկին Ընդստակէսին եւ յետ աստեացս յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ եւ ծնաւդաց իւրոց Հայրապետին եւ Խոս խաթունին : Եւ ես յետինս բանասիրաց եւ տրուպս կարգաւորաց Գրիգոր պիտակ ա- նուն խնդրողս բանի տեսի զեռափափաք տէր եւ զջան սրբասնեալ քա- հանային , զոր ունէր հետ սրբ աւետարանիս մոռացայ զտկարուի անձինս եւ զպակասութիւն աչաց լուսին եւ ձեռնարկեալ զրեցի զսրբ աւետա- րանս ընդ հովանեաւ ամենամաքուր սրբ Ածածնի ի վանս Մատենիւանի մերձ Խլաթայ մայրաքաղաք Բզնունեաց գաւառի , ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի ընդհանուր կաթողիկոսի եւ մերոյս նահանգի Տր Դաւթի Աղթամարայ կաթողիկոսի : Իսկ յաշխարհակալութեան նետողաց ազգին Միւր Թամուրին եւ զարմից եւ զաւակաց նորին : Եւ զբեցաւ սա ի թուականութեանս հայոց ի ՊՄԱ ամին : Արդ որք հանդիպիք սրբ աւե- տարանին տեսուր , կամ ընթեռնելով կամ գաղափար առնելով ի պէտս օրինակի , յիշեցէք ի Քո զստացող սորա զկարապետ քն եւ զծնաւդսն իւր զՀայրապետ եւ զԽոսխաթուն , եւ զեղբարսն Կարապետին ստացողի սո- րին : Եւ զգեռարոյս պատանին զԸնդստակէսն , որոյ անուան գրեցաւ սր աւետարանս ի սփոփանս սրտի , ի պահպանութիւն Ընդստակէս պատա- նեկի , որ ի մաւրէն որք մնաց ի տիս հաճակին , որոյ Տր Ած վայելել տացէ ընդ երկայն աւուրս ի սպաս պաշտման տծարարառ աւետալուր հրամանացս , վասն որոյ հայցեմ յԱյ հասանել Ընդստակէսին ի կարգ աստիճանի քանանայութեան ունել զսրբ աւետարանս սրբ ձեռաւք եւ ամբիժ վարուք արժանապէս քաղաքավարուք եւ անարատ սրբուք ան- սասան կենօք եւ երկար ամաւք մինչ ի խորին ծերութիւն պահել զկա- րապետն եւ զԸնդստակէսն ընդ պահպանութեամբ եւ վայելչուք սրբ ա-ւետարանին . հայցեմք ի տեսունէ Այ սոցին զաւետարանս վայելել եւ զօրութ աւետարանին զխօճա Բենիամին եւ զծաղկեալ որդին իւր զխօճա Կարապետն պահեացէ անարատ ոգւով եւ մարմնով , նաեւ զեղբարս իւր զմահտեսի Ածատուր եւ զԾաղկեալ գաւառին իւր զխօճա . . . (շատարկ թողուած) եւ զնոսին անասանս պահել , ամէն եւ եղեցի» (1) :

Այս յիշատակարանին կը յաջորդէ ուրիշ առանաւոր մըն ալ , որ կ'սկսի այսպէս . «Են անպիտան յամենայնի , Գրիգոր զծող մարդս եղ- կելի , տեսի զփափաք Կարապետի» . . . եւն եւն , եւ կը շարունակէ նկա- րագրել ստացողի փափաքը , կը թուէ մերձաւոր ու հեռաւոր շատ մը ազգականները , իր անձի տկարութիւնը , «յիշեցէք նեկր , եւն եւն , զոր աւելորդ համարեցի գրել :

(1) Յատուկ անունները մենք գլխաւորով գրեցինք :

Գրիգոր Խլաթեցիի կենսագրական քանի մը գծերուն եւ գրութիւններուն ծանոթ մարդը մինչեւ այստեղ կարգալով կարծեմ կը համոզուի որ աւետարանիս Գրիգոր Գրիչը Գրիգոր Խլաթեցիէն զատ ուրիշ մը չի կրնար ըլլալ։ Այս երկուքն եւս միեւնոյն գաւառի (Խլաթ = Ախլաթ) մէջ կ'ապրին ժն գարու սկզբին, բան մը որ կը նոյնացնէ երկուքը, երբ նկատի առնենք որ միեւնոյն ժամանակի մէջ, միեւնոյն տեղը, միեւնոյն անուններով եւ իրենց ժամանակի համեմատ բարձր կրթութիւն ստացած մարդեր, երկուքն ալ հոգեւորական եւ միմեանց հասակակից՝ չէին կրնար գտնուիլ, եւ մէկը անծանօթ մնար եւ ուշադրութեան չառնուէր ժամանակակից հեղինակներէն եւ կամ տարբեր անուններով շորոշուէին մէկը միւսէն։

Ասկէ զատ՝ Խլաթեցին սովոր է իբրտաճառներու տունները կամ տողերը իր անուան տառերով սկսիլ, եւ այս կը գտնենք նոյնպէս Գրիգոր Գրիչի վերոյիշեալ ոտանաւորին մէջն ալ, Կը գտնենք նոյնպէս շատ նախագաստութիւններ եւ դարձուածքներ քաղորի մէջ ալ հաւասարապէս կրկնուած. օր. Դիլիփոյի գրչագիր տւետարանի («Ազգ. Հանգէս», Բ. գիրք, էջ 281) մէջ, ոտանաւորի վերջին երկու տողերը «Սուրբ Յովհաննէս արժանւման թոհաւ մտաւք անհասական», եւն. . . եւ ներկայ։ Ալաշկերտի ձեռագրի Յովհ. աւետարանչի անուան գրուած ոտանաւորը՝ «Այս Յովհաննէս արժանման, թոհաւ մտաւք անհասական . . . եւն»։

Հմտա՝ «Որ ետ ինձ կար տկար անձին
«Եւ զեչ եւ զնուն հասոյց ի մին
«Րամեալ զգանձերս որ ի միջին
«Եչն առաջին եւ նուն յետին»։

(Արարատ, 1897, էջ 182),

եւ՝ «Որ ետ ինձ կար տկար անձին,
«Եւ զգիմն եւ զնուն հասոյց ի մին,
«Րամեալ զքողորն որ ի միջին
«Դիմն առաջին եւ նուն յետին»։

(Ալաշկերտի ներկայ աւետ. ոտն. յիշտկրն)

Միեւնոյն միտքը, միեւնոյն բառերը երկուքին մէջ կրկնուած և Համեմատել նաեւ հետեւեալները.

«Զիս ի յեչէս հիմնարկեցին,
«Տարեալ ի հիմն աւարտեցին»։

(Հ. Յ Տաշեանի «Յուցակ» էջ 544)։

«Ինքն գիտէ տէրն կայուն,

« Որ ի յայրէն մինչեւ ի տիւն

« Ոչ է կտրած գրիչս ի բուն :

(Դիլիոկայի ձեռ. աւետ. «Ազգ. Հանդէս» Բ. գիրք, էջ 281) :

Ընդունինք որ այս աւետարանի Գրիգոր գրիչը (1393) նոյն ինքն իւր ձեռքին է . եւ տարակոյս ալ չկայ :

Խաթեցին հոգեւորական դարձած էր «ոչ ուշ քան 1400 թ. » . եւ մեր յիշատակարանի մէջ ինքն իրեն կ'ըսէ . «Տրուպս կարգաւորաց» (1402) :

Եթէ Խաթեցին ծնած է 1350ին, ապա ուրեմն 1402ին 52 տարեկան եղած կ'ըլլար . հասակ մը՝ որուն մէջ շատ իրաւացի եւ բնական կը գրանենք իր գանգաւը՝ «տկարութիւն անձին եւ պակասութիւն աշաց լուսին» :

Այսպէս, երբ մի անգամ ընդունուի որ Ալաշկերտի եւ Դիլիոկայի գրչագիր աւետարաններու Գրիգոր գրիչը նոյն ինքն իւր ձեռքին է , այն ատեն կը ճշտուին աւելի պարզութիւն իր կենսագրութեան քանի մը տարակուսական եւ մութ կէտերը , ինչպէս .

1) Գր. Գր. Խաթեցիանցի ըսած էր («Արարատ», 1897, էջ 174), որ Խաթեցիի ձեռնագրութիւնը «ոչ ուշ է քան 1400 թ. » : Ալաշկերտի ձեռագիրը կը հաստատէ զայդ . իսկ Դիլիոկայի ձեռագիրը ցոյց կուտայ որ Գրիգ. (=1393)ին նա աղէն «վարդապետ» էր (հոգեւորականի, եւ ո՛չ թէ աշխարհական « ուսուցչի » իմաստով) . այսինքն իր ձեռնագրող Սարգիս վարդապետի (եպիսկոպոս) մահէն մօտաւորապէս 7-8 տարի առաջ :

2) Գր. Խաթեցիանցը (անդ) անոր Երուսաղէմ ուխտի երթալը կը դնէ 1400-1405 թուականներու մէջ տարուերեւած, որ տեսած է միայն երկու տարի : Քայց Ալաշկերտի ձեռագիրը ցոյց կուտայ որ 1402ին յետոյ միայն կրնար գնացած ըլլալ . այսինքն 1403ին կամ 1404ին :

3) Խաթեցիի կենսագրութիւնը իր ձեռնագրութենէն յետոյ հետեւեալ դատաւորութիւնը կ'ստանայ . 1393էն առաջ ապրած է Սուկա-րայ կամ Խոտարատայ սուրբ Տիրամօր անունով վանքը , գոցէ ե՛ւ այնտեղի միաբան : Թիշեալ թուին եկած «Յիպնայ սուրբ Ստեփաննոսի եւ Վասիլ Թագաւորի սուրբ Նշանի» վանքը , որոց առաջինի մէջ սկըսած է գրել Դիլիոկայի աւետարանը եւ երկրորդի մէջ աւարտած : Անկէ վերջ մինչեւ 1402ի վերջերը ապրած է Մատնեվանքը «մերձ Խաթայ» : Այս տեղէն Երուսաղէմ գնացած , երկու տարի ժամանակով , եւ վերագարձին ստանձնած Սուհարայի (որու միաբանն էր, գոցէ) առաջնորդական պաշտօնը , 1406ին :

4) Խաթեցիի նկարչութիւնը — Այս կէտերը պարզուկէն վերջ՝ կը տեսնենք անոր նկարչութեան արուեստի գեղեցիկ արտագրութիւնները որ մինչեւ այժմ բոլորովին անձանթ էին մնացած : Իր ժամանակի նկարչութեան արուեստի զարգացումի աստիճանին նայելով՝ բաւականին պարզաւոր տեղ կրնան բռնել իր գրչանկար պատկերները : Թէ ինք

նապարգայտմամբ այդ աստիճանին հասուցած է Խլաթեցիին գեղարուեստի այդ ճիւղը, կամ թէ յատկապէս ծառայած է անոր, մուծել է մեզ համար, իսկ ինչ որ յայտնի է եւ շատ հաւանական, սոսկ է որ իր ձեռքի եւ մտքի արտադրութիւններն են Որոփհետեւ եթէ ուրիշ արուեստագէտի մը նման երբեք տուած ըլլար, կարծեմ չպիտի մոռնար յիշատակարանի մէջ հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնելու անոր, որ այդքան աշխատութիւն յանձն առած էր Խլաթեցին, որ առանց ձանձրանալու կարծես հաճոյք կը ղգայ ստացողի մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականներու անունները թուելու եւ կրկնելու, եւ անոնց բարեմաղթութիւններ ընելու, այն ատիճան անշնորհք չէր կրնար գտնուիլ, որ մոռնար 23 պատկերներու, 10 խորաններու եւ այլ բազմաթիւ թռչնագրերու եւ լուսանկարներու վրայ անագին աշխատութիւն յանձն առնող մէկը :

Այսպէս ուրեմն Խլաթեցիի առ այժմ մեզ ծանօթ նկարներն են Սլաւկերտի գրչագրէն ղառ՝ Դիլիօկայի գրչագրի 14+7 պատկերները, որոնք 9-10 տարիով շուտ են նկարուած քան Սլաւկերտինը, եւ հետեւաբար վերջիններէն նուազ աջող :

• •

Գալով Խլաթեցիի գրուածքներուն մէջ գտնուած տեսակ մը դարձուածքներուն, որոնք «մուծ» էին Պատմ. պ. Գր. Խալաթեցիի համար, զոր օրինակ՝ «Եւ զգիւն եւ զնուն հասոյց ի մին» «Զիս ի յեջէս հիմնարկեցին» եւն, եւն, հարկաւոր կը համարիմ հոս դիտողութիւններո յայտնել անոնց լուծման մասին : Պր. Խալաթեցինը գրած էր («Արարտ» 1897, էջ 182) այս ձեւի մասին. «Եթէ այստեղ մի այլ փոխաբերական իմաստ չկայ, որ հեղինակի անուան վերաբերմամբ թերեւ «Յիշատակարանի» տողերի քանակութիւնն է ակնարկում Խլաթեցին. ե (5) եւ ն (400) թուանիշ տառերով : Նման թուարկութիւն առաջ է բերում մեր հեղինակը իւր մի այլ գրուածքում. Սաղմոսի կանոնադրութիւնների, գուրդանների եւ տունների թիւը որոշելու առթիւ. — «Զիս ի յեջէս հիմնարկեցին եւն» :

Բայց այստեղ, ինչպէս նաեւ միւս գրուածքներու մէջ «քանակութեան ակնարկ» չկայ, եւ չի կրնար ալ գտնուիլ, նայելով նիւթին եւ իմաստին :

Քանի որ այդպիսի դարձուածքներէն տոբօր Խլաթեցիի անունով, (նոյն իսկ եթէ ուրիշ հեղինակի անունով ալ գտնուէր) 4-5 հատ կան մեր ձեռքի տակ, կը փափաքէի որ բանասէրները ուրիշ ձեւով փորձէին բացատրել զանոնք, որ աւելի ճիշտ ըլլար, կամ գէթ հաւանական, քան առաջին բացատրութիւնը : Այստեղ մեր խոնարհ կարծիքով ոչ «փոխաբերական իմաստ կայ հեղինակի անուան վերաբերմամբ» եւ ոչ գրուածք-

ներու «տողերի քանակութեան ակնարկ» : Եթէ այդպէս բացատրուէր «Յիշատակարան աղետից»-ի ել (ե—5) եւ նու (ն 400) , հապա որպէ՞ս բացատրուէին աւետարաններու ել եւ նու, գիմ եւ նու , սաղմոսի ել եւ հիմն գրուածները :

Հաւանականն այն է, որ խլաթեցին իր գրուածքներու անբողոքիւնը ցոյց ապաւն համար՝ վեր կ'առնէ գրուածքի առաջին եւ վերջին տառերը, որ տեսակ մը կնիք ալ կրնայ համարուիլ գրուածքին : ցոյց տալով թէ ո՞ր տառով սկսուած է , եւ ո՞րով վերջացած , ապագայ ընթերցողին իմացնելու համար անոր կեղծութիւնը եւ զեղծութիւնը : Փորձենք .—

1) Ալաշկերտի ձեռագրի ոտանաւորի մէջ. «Դովեստ տացուք հուր անեղին... որ ետ ինձ կար տկար անձին, եւ զգիւն եւ զնուն հասոյց ի մին, բամեալ զբոլորն որ ի միջին, գիմն առաջին եւ նուն յետին» : Այս տեղ պարզ յայտնի է, որ Աստուած կարողութիւն տուած է խլաթեցիի տկար անձին, եւ գիւն (գ) ու նուն (ն) հասուցած է «ի մին»=միմեանք, միացած են (գրուածքով), ամբողջացած է (գրուածքը)=աւետարանը : Եւ խլաթեցին աւելի լուսարձնելու համար՝ ըսած է . «բամեալ զբոլորն որ ի միջին, գիմն առաջին եւ նուն յետին» : Հետեւաբար գիւն (գ) փնտելու է աւետարանի սկիզբը եւ նուն (ն) վերջը : Արդարեւ Գ-ը Մատթէոսի աւետարանի առաջին տառն է, «Դիրք ծննդեան Եիսուսի, Քրիստոսի. » իսկ ն-ն՝ Յովաննու աւետարանի վերջին տառը «... որ թէ գրեալ էին» :

2) Դիւրիկայի գրչագրի յիշատակարանի սկիզբը . «Ինքն գիտէ տէրն կայուն, որ ի յայրեն մինչեւ ի նուն, ոչ է կտրած գրիչս ի բուն» : Այս տեղ ցոյց կուտայ որ անբողոքապէս իր գրումովն է, եւ թէ ուրիշը անանակցած չէ երբեք, որուն վկայ կը բերէ Աստուածը : Այլ (Ա) պէտք է համարել Մատթ. աւետարանի խորագրի (աւետարան ըստ Մատթէոսի) առաջին Ա. տառը, իսկ նուն (ն)՝ Յովն. աւետարանի վերջին ն տառը :

3) Սաղմոսի մասին գրածը. «Զիս ի յեղիս հիմարկեցին, տարեալ ի հիմն աւարտեցին» : Առաջին «Զիս» բառը պէտք է փոխաբերաբար առնուած համարել Սաղմոսի տեղը, եւ իմաստն ալ այդպէս ցոյց կուտայ : Իսկ հիմն բառը եթէ ուրիշ ոեւէ աղաւաղութիւն չէ, օր . Սաղմոսի ամենավերջին տառը կամ բառը , այն ատեն պէտք է ընդունիլ որ «ի հիմն աւարտել» կը նշանակէ անբողոքացնել, հիմը, հունը, ջակը, վերջը հասցնել = գրել, լրացնել. իսկ առաջինն էլ (ե) Սաղմոսի առաջին բառի (Երանեալ է այր...) առաջին Ն տառն է :

4) «Յիշատակարան աղետից»-ի վերջը . «Փառք եւ պատիւ... երբորդութեան. . . որ ետ ինձ կար տկար անձին... Եւ զեյն եւ զնուն հասոյց ի մին, բամեալ զգանձերս որ ի միջին, եյն առաջին, եւ նուն յետին» : Այդ բացատրութեան համաձայն՝ պէտք է որ «ի միջին» գտնուած «գանձեր»-ու վերջին տառը նու (ն) քլլայ, եւ է իսկապէս. «... եւ նուն յեւ

տին» : Իսկ առաջին տառը եջ (ե) : Բայց այս «Կանոն»-ը (ժխտիկ աղէտից) թէ՛ խորագիրը եւ թէ՛ սկզբնաւորութիւնը ելով չէ : Եթէ ընդունինք որ «Յիշատակարան աղէտիցի» սկզբնաւորութիւնը իսկական օրինակի մէջն ալ ինիով («ի յութ հարիւր») եղած է, եւ ո՛րեւէ փոփոխութիւն կամ կրճատում չէ կրած, հապա պէտք է ենթադրել որ խորագիրը իսկական չպիտի ըլլայ : Երուսաղէմի օրինակը կը հաստատէ զայդ : որովհետեւ, մինչդեռ առաջին օրինակին մէջ խորագիրն է «Յիշատակարան աղէտից . . . զոր աւարեալ ե Գրիգորի վարդապետի, որ մականունն Մերենց կոչի խաթեցի» : Ուրեմն արագգրողի կողմէն գրուած խորագիր մը, եւ հեղինակը շինուած Գ. դէմք, Իսկ Երուսաղէմի օրինակի խորագիրն է՝ «Պատմութիւն Լանկթիմուրին» : Այս երկու օրինակներն ալ իսկականի երկրորդ, երրորդ, եւ զուցէ մի քանի երրորդ ջնդօրինակութիւններն են, երկուքն ալ շատ ու շատ տեղերով տարբերուելի ու պակաս ընթերցուածներ ու աղաւաղումներ ունին : Իսկական խորագիրը չկայ. փոփոխուած կրնայ ըլլալ այն պատճառներով, որով փոփոխուած են այդ «զանձեր»-ու բազմութիւն ընթերցուածները : Շատ հաւանական է որ իսկականի խորագրի սկզբնաւորութիւնը ելով է եղած : Ի նկատի առնել, լու է որ հեղինակը իր այս «Յիշատակարան»ը կամ «Պատմութիւնը» կանոնադէտ է «Երգակ» — («որք հանդիպիք այս երգակիս» տող 415) : Իսկ ուրիշ տ'ղ մը (տող 421) կ'անուանէ զայն «ողբ» — «որ գրէի զբան «ողբիս» : Իսկ զուցէ իսկական օրինակի խորագիրն եղած է «երգ», կամ «երգակ» եւ կամ «երգք ողբոց» եւն : Այսպէս հեղինակի կատարածները եւ դիտաւորութիւնը ցայց տուող վերոյիշեալ դարձուածքները կը մասնին վերջապէս եւ կ'իմացնեն գրուածքի փոփոխութիւնները, եւ մենք օգուտ քաղելով՝ շարունակ անբաւական կը մնանք, հետամտու ըլլալով իսկականին, մինչեւ որ գտնենք : Ուրեմն հեղինակի այդ ձեւը աւելորդ խաղ կամ զբօսանք չէ եղեր, որպէս, շատեր գուցէ վճռեն :

5) Աւազկերտի գրչագրի ոտանաւորը. «էն է գիտակ տէրն ամենին (էն—որ էն—կատուած), որ այն գրիչն է առաջին, որ գրեմն եհան յԱրահամին, և 'եհա (եւ եհա) յաւարտն որ գրեալ էին» : Այս օր գրեմն եհան յԱրահամին» ձեւը առ այժմ ինձ անլուծանելի կը մնայ, Իմաստէն կ'երեւի որ բացատրութիւնը փնտռելու ենք չին եւ նոր հասկարանի մէջ եւ Յիսուսի մարդեղութեան շուրջը :

ԳՐ. Զ. ՆԺԴԵՀԵԱՆ

